

Multiverse Pantheism and the Problem of Evil: The Case of Yujin Nagasawa

Fatma Somuncuoğlu Erkan

 <https://orcid.org/0009-0004-1333-3952> | fsomuncu76@gmail.com

Dr., Ministry of National Education, Ankara, Türkiye

Abstract

Pantheism is a conception of God that holds that God is identical with the universe. Therefore, one of the basic doctrines of pantheism is monism. Pantheism denies the existence of evil and defines evil as an illusion. However, many natural and moral evils can be observed around us that cause pain and suffering. In this case, it is argued that pantheists, especially those who defend monism, would have to accept that every evil in the universe is a part of God and would not be able to give a satisfactory answer to the criticism that the universe is God. Therefore, some alternative interpretations of pantheism have been attempted. The multiverse view is one of them. Yujin Nagasawa (b. 1975) argues that multiverse pantheism is more attractive than monistic pantheism for the problem of evil because multiverse pantheism avoids objections to other pantheisms. In this study, we have tried to evaluate the compatibility of the idea of the multiverse with pantheism and some of the solutions it brings to the problem of evil. For this purpose, the conceptual framework of the study is drawn by including some concepts related to the subject, especially pantheism, monism, multiverse and the problem of evil. Then, by discussing the compatibility of pantheism with the idea of the multiverse, the explanations brought by multiverse pantheism to the problem of evil, some pantheist defenses, solution proposals and their consistency are discussed and the criticisms made are evaluated in the conclusion. Some philosophers have proposed multiverse pantheism as an alternative to the problems that monistic pantheism cannot solve. However, it can be said that this idea cannot be consistent in terms of pantheism, and that pantheism avoids models that are not likely to be verified or falsified since it accepts the only universe that we can observe. Basically, the following conclusions were reached in the study: Basically, the following conclusions were reached in the study: Spinoza (1632-1677), known as a pantheist, firmly rejected the existence of more than one world. In his texts, he argues that although there is only one world, the world finds expression in countless ways, and therefore each singular being also finds expression in countless ways. Although it is thought that this opens the door to the view of a multiverse, it should not be forgotten that "the thinking substance and the extended substance are one and the same substance". Therefore, the conception of a world expressed under God's attributes of thought and space is claimed to be the world that actually exists.

Keywords

Philosophy of Religion, Multiverse, Problem of evil, Monism, Yujin Nagasawa.

Ethical Statement	This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled “Multiverse Pantheism and the Problem of Evil: The Case of Yujin” at the 4th Turkish Symposium of Social Science. This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Pantheism and the problem of evil” in 2023, supervised by Prof. Dr. M. Sait REÇBER (Ph.D. Dissertation, Ankara University, Ankara, Türkiye, 2023).
Type	Article
Received	2024-07-31
Accepted	2025-01-05
Published	2025-01-15
Category	Art & Humanities, Religion & Theology
Research Area	Philosophy of Religion
Subject	Pantheism
Conference	:
Title	4th Turkish Symposium of Social Sciences
Web	https://sempozyum.okuokut.org/tsbs/article/view/570
Location & Date	Online - August 26-31, 2024
Sponsor	Ankara Yıldırım Beyazıt University; Oku Okut Association
Proceeding Session	Session 2 - August 26, 2024, Monday 15:00 - 16:10
Copyright	© 2025 Fatma Somuncuoğlu Erkan. The author retains the copyright and provides the publisher with a proper license to publish.
License	
Publisher	Oku Okut Press
Citation	Somuncuoğlu Erkan, Fatma. “Multiverse Pantheism and the Problem of Evil: The Case of Yujin”. <i>TSBS Proceedings Journal</i> 4 (2025), 35-48. https://doi.org/10.55709/tsbsdergisi.570

Giriş

Düşünce tarihinde Tanrı kavramının mahiyeti konusunda dinî ve felsefi geleneklerde farklı yaklaşımlar olduğu görülür. Teizm, deizm, panteizm, panenteizm bunlardan başlıcalarıdır. Günümüzde özellikle teizme alternatif olarak görülen panteizm ve panenteizm hakkında bazı özel çalışmalar yapılmakta ve bu tasavvurların özellikle teistik düşünceden kaynaklandığı düşünülen yaratma veya kötülük gibi bazı problemlere alternatif bir çözüm sunacağı düşünülmektedir.¹

Panteizm bir Tanrı tasavvurudur ve teizme alternatif bir düşünce olarak görülmektedir. Günümüzde bazı felsefi metinlerde karşılaştığımız çoklu evren düşüncesi, özellikle Yujin Nagasawa (doğ. 1975) tarafından, din felsefesi alanındaki panteizmin yüz yüze kaldığı özellikle evrenin uzam- zamansal sonluluğu, kötülük problemi ve ibadete layık olma gibi bazı sorunlara cevap verebileceği öngörülmüştür.² Panteist düşüncenin bazı problemlere cevap veremediği düşüncesi aslında panteizmle ilgilenen çağdaş yazarları, onun çeşitli biçimlerini tanımlamaya ve farklı yorumlamalara götürdüğü söylenebilir.³ Monist panteizmin, teizmin cevap veremediği düşünülen bazı konulara özellikle kötülük problemine çoklu evren düşüncesine dayanarak verdiği cevabın makul olup olmadığı ve tutarlılığı irdelenmesi gerekli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴ Bu çalışmada çoklu evren düşüncesinin monist panteizme uygunluğu, alternatif bir düşünce olup olmadığı ve kötülük problemine getirdiği çözümlerin tutarlılığı değerlendirilerek hem panteizm hem de kötülük problemi bağlamında yapılan felsefi tartışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmamızda nitel yöntem benimsenmiş bunun için öncelikle panteizm, monizm, çoklu evren ve kötülük problemi başta olmak üzere olmak üzere konuyla ilişkili gördüğümüz çoğulcu panteizme de yer verilerek çalışmanın kavramsal çerçevesi çizilmiştir. Daha sonra panteizmin çoklu evren düşüncesi ile uygunluğu tartışılarak çoklu evren panteizminin kötülük meselesine getirdiği açıklamalar, bazı panteist savunmalar, çözüm önerileri ve bunların tutarlılığı ele alınarak yapılan eleştiriler sonuç kısmında değerlendirilmiştir.

1. Panteizm ve Kötülük Probleminin Tarihsel ve Kavramsal Çerçevesi

Kökleri eski dönemlere kadar uzanan, Batı ve Doğu felsefesi ve dinlerinde çeşitli şekillerde savunulan bir Tanrı tasavvuru olan panteizm Tanrı'nın var olan her şeyle birbirinden ayrılmaz bir şekilde özdeş olduğunu savunur. Bu düşüncede Tanrı, doğa ve

¹ Bk. Özellikle bu konuda yapılan ve John Templeton Vakfı tarafından desteklenen çalışmalar: God and the Multiverse Scientific, Philosophical, and Theological Perspectives, ed. Klaas J. Kraay (Routledge: New York, 2015) ve Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine, ed. Andrei A. Bucakareff - Yujin Nagasawa (Oxford: Oxford University Press, 2016).

² Yujin Nagasawa, "Multiverse Pantheism", God and the Multiverse Scientific, Philosophical, and Theological Perspectives, ed. Klaas J. Kraay (London- New York: Routledge, 2015), 177-178.

³ Tomáš Nejeschleba, "Pantheism, Renaissance", Encyclopedia of Renaissance Philosophy, ed. Marco Sgarbi (Dordrecht: Springer, 2018), 3-4; Bu konuda bk. William J. Mander, "Pantheism", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Erişim 19.03.2021).

⁴ Nagasawa'nın, çalışmasını evrenin uzam- zamansal sonluluğu, kötülük problemi ve ibadete layık olma ile ilgili olsa da biz çalışmamızı sadece kötülük problemi ile sınırlandıracağız.

evren aynıdır. Ontolojik olarak yaratıcı ve yaratılan ayrımı yoktur. Ayrıca var olan her şey zorunlu olarak vardır, olumsal hiçbir şey yoktur buna göre de herhangi bir özgür iradedden bahsedilemez.

Panteizmin; Doğu ve Batı, natüralist ve mistik, dinamik ve statik, monist ve plüralist gibi anlamsal olarak karşıt olan bazı adlandırmalar ve çeşitlerinden bahsedilir. Panteizmin bu çeşitliliği, bir taraftan geniş ve zengin bir yelpaze sunarken diğer taraftan da kavramsal çerçevenin oluşturulmasını zorlaştırmaktadır.⁵ Panteizmin, tek bir tanımı olan bir kavram değil, aksine farklı tanımlamaları kuşatan şemsiye bir kavram olarak görülmesinin daha uygun olacağı söylenebilir. Buna göre panteizm Tanrı, evren veya doğa, birlik, bütünlük, özdeşlik, içkinlik, monistik, her şey, hepsi, ilahilik ve zât olmayan (nonpersonal) gibi bazı temel kavramların kullanıldığı bir terminoloji sahiptir.⁶

Panteizme göre “Tanrı her şeydir” veya “her şey Tanrı’dır”. Buna göre panteizm Tanrının evrenle veya evrenin Tanrı ile özdeşliğini savunan bir Tanrı tasavvurudur. Panteizmin her halükârda monist bir yaklaşım biçimi olduğu söylenebilir. Zira her ne kadar farklı monizm türleri olsa da monistik yaklaşımların ortak noktası, tüm varlığı teklik üzerinden açıklamasıdır. Buna göre ya evrenin kendisi tek mutlak ve gerçek varlıktır veya Tanrı, mutlak varlık, tek gerçek varlık olup diğer tüm sonlu varoluşlar, yalnızca onun geçici görünümüdür ve bu nedenle gerçekte onlar yanlımsadır.⁷

Panteizmin farklı tanımlar içermesi, diğer düşünürler tarafından pek anlaşılır olmadığı veya açıklama gerektirdiği yönünde pek çok eleştiriye maruz kaldığı görülür. Öyle ki, panteizmin, her şey Tanrı’dır ve Tanrı her şeydir tanımlamaları mereolojik (bütün- parça ilişkisi) tartışmalara neden olmuştur.⁸ Bu durumun, panteizmin Tanrı anlayışının monist mi yoksa plüralist mi olduğu konusunda bir muğlaklığa yol açtığı söylenebilir.⁹ Panteist düşüncede şayet “her şey” Tanrı ise ya da Tanrı’nın parçaları olarak kabul edilirse doğada veya çevremizde bulunan ağaçlar, insan, köpek, masa, kalem, halı gibi canlı, cansız tüm varlıkların Tanrı olarak adlandırılmasına neden olacaktır. Genel olarak panteistler bir Tanrı veya bir Birlik’in varlığında hemfikirken, bu varlığın doğası, mahiyeti ve evrendeki farklı görünümünün açıklanması konusunda farklı yorumlara sahip oldukları söylenebilir.

Bazı düşünürlere göre panteizm, plüralist ve monist panteizm olarak ikiye ayrılır. Plüralist panteizm Hinduizm ile temsil edilirken, monist panteizm Spinoza panteizmi ile örneklendirilir. Plüralist (çoğulcu) panteizm türü monist panteizmin tam zıddına iddialar içeren, William James’in (1842-1910) *A Pluralistic Universe* (1908) adlı eserinde öne sürdüğü bir hipotezdir. O, çokluğun birlik kadar gerçek olduğunu, birleştirici ve

⁵ J. Radford Thomson, “Pantheism”, *A Dictionary Philosophy in the Words of Philosophers*, ed. John Radford Thomson (London: Reeves and Turner, 1887), 282; Huw Parri Owen, *Concept of Deity* (London: Palgrave Macmillan, 1971), 67.

⁶ T. L. S. Sprigge, “Pantheism”, *The Monist* 80/2 (1997), 191-197; Owen, *Concept of Deity*, 74.

⁷ 138 George Holmes Howison, “Is Modern Science Pantheistic?”, *The Journal of Speculative Philosophy* 19/4 (1885), 366.

⁸ Bk. Graham Oppy, “Mereological Ontological Arguments and Pantheism”, *Monist* 80/2 (1997), 320– 336.

⁹ M. J. Rubenstein, *Pantheologies: Gods, Worlds, Monsters* (New York: Columbia University Press: 2018), 21.

ayırıcı ilişkilerden oluşan tam bir gerçekliği savunur.¹⁰ Hatta James'in evreni tek ve statik bir metafiziğe indirgememek için çoğulculuğu öne sürdüğü söylenir. Onun bu çoğulcu evren anlayışı panteizmden ziyade geleneksel teizmde daha yakın olduğu söylenir. Fakat Hristiyan Tanrı anlayışına da yakın değildir. Bilakis o, mutlak olmayan, her şeye gücü yetmeyen, varlığın bütünlüğüyle özdeşleşmeyen sonlu bir Tanrı'yı savunmuştur. Bu düşüncelerinden dolayı panteistlerin çoğu onu panteist olarak tanımamıştır. James, *A Pluralistic Universe*'deki kendi düşüncesini açıklamak için panteizm terimini kullansa da kendine has bir panteizmi savunduğu görülür.¹¹

Düşünce tarihinde kötülüğün mahiyeti ve kaynağına ilişkin sorgulamalarda kötülüğün bir problem olarak ifadesini Epikür'e (M.Ö. 341-270) kadar götürmek mümkündür. 18. yüzyılda ise özellikle David Hume'un (1711-1776) kötülüğü problematik olarak ele almasıyla birlikte bu tartışma, Tanrı'nın sıfatları ve Tanrı'nın varlığı üzerine odaklanmıştır.¹² Çağdaş felsefi tartışmalarda ise kötülük problemi, başta entelektüel ve varoluşsal düzlemde hatta siyasi ve ekonomik olarak yaşamın her alanını da kapsayacak şekilde tartışılmış, farklı çözüm önerileri ile varlığını günümüzde de devam ettirmektedir.¹³

Dolayısıyla kötülük kavramı, tarihi süreç içinde hem filozoflar hem de teologlar tarafından hayatın bütün olumsuzluklarını; fiziki (doğal) ve ahlaki kötülükleri de kapsayan, geniş bir kullanım alanına sahiptir.¹⁴ Kötülüğün mahiyetine ilişkin gibi görünen bu tanımlamalar kötülüğün doğrudan ne olduğundan ziyade neyin kötü olarak nitelendirilebileceğine, dolayısıyla bir şeye referansla yapılan tanımlamalardır.¹⁵ Kötülük kavramı, doğal afetlerin ve ahlaki failerin neden olduğu acı, ıstırap ve keder veren şeylere referansla doğal ve ahlaki kötülük olarak iki kategoride ele alınmıştır.¹⁶

Bu süreçte kötülüğün varlığını kabul edip mahiyeti ve kaynağı hakkında birtakım düşünceler öne süren filozof ve teologların olmasına rağmen kötülüğün varlığını reddeden bunu bir yanılsama olarak gören filozoflar da olmuştur. Bu filozoflardan biri de

¹⁰ Bk. William James, *A Pluralistic Universe* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1996), 53;

¹¹ Bk. Jonathan Weidenbaum, "Why I am Not a Pantheist (Nor a Panentheist): Metaphysics, Totalization, and the Cosmos", (Erişim 09.11.2021).

¹² David Hume, bu soruları Epikür'e atfeder. Bk. David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995), 209. Ancak John C. A. Gaskin'e göre, bunlar Epikür'ün günümüze ulaşan hiçbir eserinde yer almaz. Bk. John C. A. Gaskin, *The Quest for Eternity: An Outline of the Philosophy of Religion* (Harmondsworth: Penguin Books, 1984), 185.

¹³ Marilyn M. Adams, *Horrendous Evils and the Goodness of God* (London: Cornell Univ. Press, 2000), 2.

¹⁴ Tom P. S. Angier, "Introduction", *The History of Evil in Antiquity: 2000 Bce to 450 Ce*, ed. Tom P. S. Angier (London: Routledge, 2018), 1/14; Robert M. Adams - Marilyn M. Adams, "Introduction", *The Problem of Evil*, ed. Marilyn M. Adams - Robert M. Adams (Oxford: Oxford University Press, 1990), 1; Edward H. Madden - Peter H. Hare, *Evil and the Concept of God* (Illinois: Charles C. Thomas, 1968), 6.

¹⁵ Mehmet Sait Reçber, "Ateizm ve Ateistik Deliller", *Din ve Ahlak Felsefesi*, ed. Recep Kılıç (Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006), 133.

¹⁶ Richard Swinburne, "Natural Evil", *American Philosophical Quarterly* 15/4 (1978), 295; John Hick, *Evil and the God of Love* (London: Palgrave Macmillan, 1974), 12; Bk. Richard Swinburne, *Is There A God?* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 97; Gerald Wallace, "The Problems of Moral and Physical Evil", *Philosophy* 46/178 (1971), 349.

Spinoza'dır. Hint panteizminde dünyada hiçbir şey diğerlerinden daha iyi değildir, her şey ya eşit derecede yanılısma ya da birtakım tezahürlerdir¹⁷

Kötülük problemi, Tanrı inancıyla kötülüğün bir arada olamayacağı, bu ikisi anlamlı bir şekilde bağdaştırılmadığı sürece Tanrı'ya inanmanın haklılaştırılmayacağı düşüncesini ifade eder.¹⁸ Panteizme göre, Tanrı-Doğa- Birlik'ten başka hiçbir şey var değildir; bu birlik aynı zamanda salt yetkin ve mükemmel olduğundan başka bir şeyin varlığını veya gerçekliğini kabul etmek mümkün görünmemektedir. Bu durumda kötülüğün var olması Tanrı-Doğa-Birlik'in varlığı ile bağdaşmayacaktır. Bir başka ifadeyle, kötülüğün gerçekliğinin kabul edilmesi Tanrı-Doğa-Birlik'ten ayrı bir gerçekliğin kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda, kötülüğün gerçek kabul edilmesi panteist düşüncenin monist yapısı ile açıklanamaz görünmektedir.¹⁹

2. Çoğulcu Panteizm ve Kötülük Problemi

Panteizmin Tanrı ile evreni özdeş kabul etmesinin, iki önemli ve eleştiriye açık sonucu vardır. Öncelikle evrenin Tanrı olacağı ikincisi ise evrendeki her bir kötülüğün Tanrı'nın bir parçası olduğudur.

Bu konudaki eleştirilere panteizmin tatmin edici bir yanıt veremeyeceğini öne süren felsefecilerden Michael Philip Levine (doğ. 1950) panteizmi farklı bir şekilde ele alır. O, hem kötülüğe yeterli bir açıklama getiren hem de monizme indirgenmeyen farklı panteist düşünceler olduğunu da savunur.²⁰ Levine özellikle William James'in çoğulcu (plüralist) panteist görüşünü örnek verir. James'in panteizmi, Tanrı'yı her şeyi kapsayan bir doktrinden ziyade ontolojik olarak ayrılmaz olsa da işlevsel olarak farklı ve bilinçli varlıkların çokluğuna izin veren bir çoğulcudur. Ona göre Tanrı evrenin içinde bulunur, ancak Tanrı evrene indirgenemez.²¹ Onun göre mutlak düşüncesi olasılık dışı bir hipotezdir. Çünkü mutlak olanın kötülük ve insan ıstırabı gibi sorunlara kayıtsızlığı, James'e onu reddetmesi için pragmatik bir neden sağlamıştır. James, mut-

¹⁷ Charles Journet, *The Meaning of Evil*, İng. çev. Michael Barry (London: Geoffrey Chapman Ltd., 1963), 25; Charles Werner, *Kötülük Problemi*, çev. Sedat Umran (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000), 49.

¹⁸ Michael L. Peterson vd., *Akl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2009).

¹⁹ Muhammad Kamal, "Spinoza and Relativity of Evil in the World", *Open Journal of Philosophy* 8/3 (2018), 150.

²⁰ Michael P. Levine, *Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity* (London: Routledge, 1994), 195-196; Michael Levine, "Pantheism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 20.03.2021); Ancak Levine'in bu düşüncesini yeterince temellendiremediği gibi monizmi terk eden bir panteistin Tanrı ve evren arasında nasıl bir ilişkiyi öngörmesi gerektiğine dair bir açıklama sunamamakta, iddialarını sadece öneri düzeyinde bıraktığı görülmektedir. Özellikle Levine'nın panteist geleneği gözden geçirip değerlendirmekten ziyade onu revize ederek yenilemeye çalıştığı ve bazı varsayımlardan hareket ettiğini söyleyebiliriz. Bk. Paul Helm, "Reviewed Work(s): Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity by Michael P. Levine", *Philosophy* 70/271 (1995), 129-131.

²¹ G. William Barnard, *Exploring Unseen Worlds: William James and the Philosophy of Mysticism* (Albany: State University of New York Press, 1997), 203, 254.

lak olanı reddettiği için de kötülüğün kaynağından ziyade pratik olarak kötülükten nasıl kurtulacağı ile ilgilenmiştir.²²

James'in çoğulcu evren görüşünü benimsemesinde, monizmin kötülük problemini açıklayamaması etkin olmuştur. Dünyada gerçek kötülüğün varlığını ve Tanrı'nın iyiliğini inkâr edemeyen James, Tanrı'nın her şeyi kuşatmadığını, Tanrı'dan ayrı olarak başka şeylerin de (örneğin kötü şeyler) var olduğunu kabul etmiştir.²³ Genel panteizm göz önüne alındığında kötülük, panteizm için bir yanılısamadır ve bir gerçekliği yoktur.

3. Çoklu Evren (Multiverse) ve Kötülük Problemi

Monist panteizmin Tanrı ile evreni özdeş kabul etmesinin, evrendeki her bir kötülüğün Tanrı'nın bir parçası olduğunu kabul etme sonucuna varacağı ve evrenin Tanrı olduğu konusundaki eleştirilere tatmin edici bir yanıt veremeyeceğini öne süren felsefecilerden biri de Yujin Nagasawa'dır (doğ. 1975). Nagasawa, çoklu evren (multiverse) panteizminin birçok açıdan geleneksel panteizmden daha çekici olduğunu düşünür.²⁴ Çünkü geleneksel panteizmin savunduğu evrenin Tanrı olduğu iddiası bilimsel araştırmalara göre zayıf bir iddia olacaktır. Bilimsel araştırmalara göre evren 15 milyar yıl önce var olmaya başlamış ve eninde sonunda yok olacaktır. Buna göre evren sonludur. Öte taraftan Tanrı, çoğu teiste göre, herhangi bir uzamsal ya da zamansal sınırdan muaf sonsuz bir varlıktır. Dolayısıyla evrenin uzamsal-zamansal sonluluğu panteizmi bu noktada zayıflatıyor gibi görünmekte hatta bu gözlemler evrenin zorunlu bir varlık olmadığını göstermektedir.²⁵

Panteizme yapılan diğer bir eleştiri ise evrenin mükemmel olmadığı dolayısıyla Tanrı olamayacağıdır. Tanrı'nın mükemmel bir varlık olduğuna inanılır, dolayısıyla kötü bir yönü olan herhangi bir şey Tanrı olamaz. Oysa tecrübelerimize dayanarak evrenin pek çok kötü durumları içerdiğini söyleyebiliriz. Teizme de aynı şekilde itiraz edilmiştir. Şöyle ki geleneksel teizm için kötülük sorunu, her şeye gücü yeten ve ahlaki açıdan mükemmel bir Tanrı'nın evrenin yaratıcısı olamaz çünkü evren böyle bir varlığın izin vermeyeceği kötü durumlar içermektedir.²⁶

Teistler genellikle kötülüğün sorumluluğunu Tanrı'dan özgür insan faillere kaydırmaya çalışsalar da yani bazı kötülüklerden Tanrı'nın değil özgür insan failerin sorumlu olduğunu söyleseler de panteizm bunu söyleyemeyecektir. Çünkü insanlar da Tanrı'nın bir parçası durumundalar, ontolojik olarak ayrı bir birey değildir ve yaptıklarını aslında Tanrı yapmakta dolayısıyla kötülük Tanrı'nın bir parçası olmaktadır.²⁷ Bundan dolayı kötülük problemi panteizm için ciddi bir sorun olmaktadır.

²² Julius Seelye Bixler, *Religion in the Philosophy of William James* (Boston: Marshall Jones Company, 1926), 36-37.

²³ Marcus P. Ford, "Pluralistic Pantheism?", *The Philosophy* 17/2 (1979), 155-161.

²⁴ Yujin Nagasawa, "Multiverse Pantheism", *God and the Multiverse Scientific, Philosophical, and Theological Perspectives*, ed. Klaas J. Kraay (London- New York: Routledge, 2015), 177-178.

²⁵ Nagasawa, "Multiverse Pantheism", 179.

²⁶ Nagasawa, "Multiverse Pantheism", 179.

²⁷ Nagasawa, "Multiverse Pantheism", 180.

Nagasawa'nın çoklu evren düşüncesi, mantıksal (ya da metafiziksel) olarak gerçekleştirilebilecek tüm evrenlerden oluşturur ve hepsi gerçektir. Bu evrenler ontolojik olarak eşitken, birbirinde hem nedensel hem de uzam-zamansal olarak ayrıdır.²⁸ Nagasawa, çoklu evren panteizminin geleneksel panteizmden daha çekici olduğunu, çünkü daha önce tartıştığımız geleneksel panteizme yönelik itirazlara karşı savunmasız olmadığını iddia eder. Geleneksel panteizm Tanrı'nın evrenle özdeş olduğunu iddia eder ki bu Tanrı'nın uzamsal-zamansal olarak sonlu olduğu gibi istenmeyen bir sonucu beraberinde getirir. Çoklu evren panteizmi bu sorunla karşılaşmaz. Çoklu evren panteizmi Tanrı'yı tüm olası evrenler kümesiyle özdeşleştirir. Dolayısıyla, eğer sonsuz sayıda evren varsa, çoklu evrenin bütününde bir başlangıç ya da son yoktur. Evrenimizin geçici ve sonlu olduğu doğrudur; bir evrenin bile sonsuz olması geleneksel panteizme yapılan bu eleştiriyi çoklu evren panteizmi böylelikle boşa çıkarır.²⁹

Geleneksel panteizm için kötülük problemi, evrenin kötü durumları içerdiği için evrenin Tanrı olamayacağını söyler. Çoklu evren panteizmi kötülüğün Tanrı'nın bir parçası olduğunu kabul eder ancak bunun görüşü zayıflatmadığı konusunda ısrar eder. Aksine, Tanrı'nın en kuşatıcı varlık olduğu düşünüldüğünde, kötü durumlar da dâhil olmak üzere tüm olası durumları kapsaması gerektiğini söyler. Eğer Tanrı tüm olası evrenleri kuşatıyorsa, kötülükten tamamen arınmış bir evren olmalıdır. Bununla birlikte, çoklu evren panteizminin kötülük sorununun farklı bir biçimiyle karşı karşıya olduğu düşünülebilir. Çoklu evren, masum insanların hiçbir neden olmaksızın uzun bir süre, muhtemelen sonsuz bir süre boyunca işkence gördüğü durumlar gibi tamamen kötü durumlar da dâhil olmak üzere, tüm olası durumları kapsayacaktır.³⁰

Eğer çoklu evren panteizmi doğruysa, Tanrı yalnızca bazı olası kötü durumları değil, tüm olası kötü durumları, tüm olası son derece korkunç kötü durumlar da dâhil olmak üzere kapsar. Bu da çoklu evren panteizminin geleneksel teizm ve geleneksel panteizme göre niceliksel ve niteliksel olarak daha önemli kötülüklerle karşı karşıya olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla Tanrı'nın kapsadığı kötülük miktarı aslında Tanrı'nın büyüklüğünü azaltmak yerine artırır. Tersine, eğer çoklu evren bazı kötü durumları (ya da herhangi bir durumu) kapsayamazsa, mümkün olan en büyük varlık olarak nitelendirilemez. Tanrı'nın masum insanların sebepsiz yere çok uzun bir süre, muhtemelen sonsuz bir süre boyunca işkence görmesi gibi son derece korkunç kötü durumları içerdiğini düşünmek hâlâ rahatsız edicidir. Bu durum çoklu evren panteizmi için herhangi bir metafizik sorun ya da mantıksal tutarsızlık teşkil etmese de son derece rahatsız edici bir ahlaki çıkarıma neden olacaktır.³¹ Çoklu evren panteizmi Nagasawa'nın deyişiyle geleneksel panteizmin yüz yüze kaldığı sorunlara cevap vermesi yönünden cazip görünse de çoklu evren panteizmi bu sorunun özellikle güçlü bir versiyonuyla özellikle Marilyn Adams'ın 'korkunç kötülük' problemiyle karşı karşıya gibi

²⁸ Nagasawa, "Multiverse Pantheism", 181.

²⁹ Nagasawa, "Multiverse Pantheism", 184.

³⁰ Nagasawa, "Multiverse Pantheism", 184-185.

³¹ Nagasawa, "Multiverse Pantheism", 186.

görünmektedir. Hatta çoklu evren panteizmi daha kötülerini, sonsuz derecede kötülükleri de kapsayacaktır.³²

Nagasawa'nın savunduğu çoklu evren panteizmi bu anlamda hem Spinozacı panteizme hem de Hindu panteizmine aykırı bazı iddialar içerdiğini söyleyebilir.³³ Şöyle ki, Spinoza'ya göre, "Tanrı'nın tabiatının zorunluluğundan, sonsuz tavırlar hâlinde sonsuz şeyler, yani sonsuz bir aklın bütün tasarlayabileceği şeyler çıkmalıdır."³⁴ Spinoza'da olacak olan veya tüm olasılığın var olduğu öne sürülse de bunlar zorunlulukla var olabilir. Sonsuz sıfatların varlığının çoklu evrenlerin varlığını mümkün kılıp kılmadığı tartışmasını Tanrı'nın sıfatları bağlamında ele alan Spinoza, *Mektuplar*'da birden fazla dünyanın olmayacağını kesin bir dille reddeder. Metinlerinde tek bir dünya olmakla birlikte dünyanın sayısız tarzlarda ifade bulunduğunu, dolayısıyla her tekil varlığının da sayısız tarzda ifade bulunduğunu öne sürer.³⁵ Ona göre, "bir cevherde her ne kadar, gerçekten ayrı iki sıfat varsa da, yani birini ötekinin yardımı olmaksızın tasarlıyorsak da, bunların iki farklı cevher meydana getirdikleri sonucu çıkarılmamalıdır."³⁶ Spinoza'nın bu görüşünü destekleyen bir başka ifade ise "düşünen cevherle uzamlı cevherin tek ve aynı cevher olduğu" dur.³⁷ Dolayısıyla, Tanrı'nın düşünce ve uzam sıfatları altında ifade edilen bir dünya tasavvuru bilfiil var olan dünyadır. Ancak burada, Tanrı'nın sıfatlarının sonsuz olduğunu, düşünce ve uzamın Tanrı'nın sonsuz sıfatlarından bildiğimiz sadece iki sıfat olduğunu dikkate aldığımızda Tanrı nasıl bu iki nitelikle bu dünyayı tasarladıysa diğer nitelikler altında da dünyalar tasarlayabileceği şeklinde bir itiraz öne sürülebilir. Eğer Tanrı bu dünyaları bizim dünyamıza ek olarak tasavvur ederse, Tanrı'nın sahip olduğu her bir sıfat altında bir bütün olarak tasavvur edilen birçok dünya veya çoklu evrenler olabilir. Ancak panteist bir anlayışa göre, Tanrı bu evrenlerin her birinde, bu varlık modlarının bütünü ile özdeş ise bu modlardan ayrı ve bağımsız bir varlığa sahip olamaz.³⁸

Ayrıca Nagasawa gibi bazı felsefeciler çoklu evren panteizmini monistik panteizmin çözemediği sorunlara bir alternatif olarak önerse de, bu düşüncenin panteizm açısından tutarlı olamayacağı, panteizmin gözlemleyebildiğimiz tek evreni kabul ettiği, zayıf ampirik bir temele sahip olan ve deney ile doğrulanması veya yanlışlanması muhtemel olmayan modellerden uzak durduğu söylenebilir.³⁹ Nitekim çoklu evrenin gerçekliğine ilişkin iddiaların, bazı fizikçiler tarafından da bilimsel olmayıp metafizik bir açıklama biçimi olarak, görsel ufumuzun ötesinde çok sayıda genişleyen başka evren

³² Nagasawa, "Multiverse Pantheism", 189; Bk. Marilyn M. Adams, *Horrendous Evils and the Goodness of God* (London: Cornell University Press, 2000), 26.

³³ John W. Grula, "Pantheism Reconstructed: Ecotheology as a Successor to the Judeo-Christian, Enlightenment, and Postmodernist Paradigms", *Zygon* 43/1 (2008), 159, 170.

³⁴ Spinoza, Baruch, "Ethics", *Spinoza: Complete Works*, İng. çev. Samuel Shirley (Cambridge: Hackett, 2002), 227.

³⁵ Spinoza, *Mektuplar*, çev. Emine Ayhan (Ankara: Dost Yayınları, 2014), 312.

³⁶ Spinoza, "Ethics", 221.

³⁷ Spinoza, "Ethics", 247.

³⁸ John Martin Edge, *God and the Human Condition of Suffering* (Birmingham: Birmingham Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021). 235.

³⁹ Grula, "Pantheism Reconstructed", 170.

alanlarının varlığını gözlemsel olarak doğrulama ihtimali olmadığı için bir spekülasyon, hatta bilimsel bir dille süslenmiş tamamen naif teistik bir açıklama biçimi olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür.⁴⁰

Sonuç

Panteist düşüncenin bazı problemlere cevap veremediği düşüncesi aslında panteizmle ilgilenen çağdaş yazarları, onu farklı yorumlamalarına neden olduğu söylenebilir. Özellikle, kötülük probleminde monist düşüncenin makul bir cevap veremediğini düşünen başta James'ın kötülüğün gerçekliğini kabul eden çoğulcu panteizm önerisi olmak üzere, Nagasawa gibi günümüz felsefecilerinin çoklu evren panteizminin önermelerinin kötülük probleminde yeni bir cevap verme arayışı olduğu söylenebilir. Ayrıca çoklu evren panteizmi Nagasawa'nın dediği gibi bir taraftan panteizmin eleştiriye maruz kaldığı sorunlara cevap verirken diğer taraftan daha büyük ve sonsuz acılarla yüz yüze bırakan sonuçları da beraberinde getirmektedir. Ayrıca panteizmin kötülükle ilgili yanılama veya illüzyon tanımı hakkında herhangi bir açıklama yapmadan tüm panteistlerin kötülüğü var saydığı söylenebilir. Panteist düşüncenin en önemli sorunlarından birinin kötülüğün gerçekliğiyle ilgili olduğu açıktır. Kötülüğün bir yanılama olarak görüldüğü bir yaklaşım biçiminin çevremizdeki bu kadar çeşitliliği, farklılıkları veya kötülükleri Tanrı'nın (doğa veya evren) modları veya parçaları olarak kabul ederek yok saymasının pek tatmin edici görünmediği söylenebilir. Ayrıca bu tür bir panteist yorumunun, ahlaki sorumluluğu nasıl açıklayabileceği de önemli bir soru olarak gündemdeki yerini korumaktadır.

⁴⁰ Burton Richter, "Theory in Particle Physics: Theological Speculation versus Practical Knowledge", *Physics Today* 59/10 (2006), 9; George F. R. Ellis, "Physics Ain't What It Used to Be", *Nature* 438 (2005), 739-740; Paul Davies, "Teleology without Teleology: Purpose through Emergent Complexity", In *Whom We Live and Move and Have Our Being: Panentheistic Reflections on God's Presence in a Scientific World*, ed. Philip Clayton - Arthur Peacock (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 2004), 101-102.

Kaynakça | References

- Adams, Marilyn McCord. *Horrendous Evils and the Goodness of God*. London: Cornell University Press, 2000. <https://doi.org/10.7591/9781501735929>
- Adams, Robert M. - Marilyn M. Adams. "Introduction". *The Problem of Evil*. ed. Marilyn M. Adams -Robert M. Adams. 1-4. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Angier, Tom P. S. "Introduction". *The History of Evil in Antiquity: 2000 Bce to 450 Ce*. ed. Tom P. S. Angier. C. 1. 1-10. London: Routledge, 2018. <https://doi.org/10.4324/9781315630052>
- Barnard, G. William. *Exploring Unseen Worlds: William James and the Philosophy of Mysticism*. Albany: State University of New York Press, 1997.
- Bixler, Julius Seelye. *Religion in the Philosophy of William James*. Boston: Marshall Jones Company, 1926.
- Buckareff, Andrei A. Yujin Nagasawa. *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*. 1-18. Oxford: Oxford University Press, 2016. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198722250.001.0001>
- Davies, Paul. "Teleology without Teleology: Purpose through Emergent Complexity". *In Whom We Live and Move and Have Our Being: Panentheistic Reflections on God's Presence in a Scientific World*. ed. Philip Clayton - Arthur Peacocke. 98-108. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 2004.
- Edge, John Martin. *God and the Human Condition of Suffering*. Birmingham: Birmingham University, Doktora Tezi, 2021.
- Ellis, George F. R. "Physics Ain't What It Used to Be". *Nature* 438 (2005), 739-40. <https://doi.org/10.1038/438739a>
- Ford, Marcus P. "Pluralistic Pantheism?", *The Philosophy* 17/2 (1979), 155-161.
- Gaskin, John Charles Addison. *The Quest for Eternity: An Outline of the Philosophy of Religion*. Harmondsworth: Penguin Books, 1984.
- Gula, John W. "Pantheism Reconstructed: Ecotheology as a Successor to the Judeo-Christian, Enlightenment, and Postmodernist Paradigms". *Zygon* 43/1 (2008), 159-180. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2008.00904.x>
- Helm, Paul. "Reviewed Work(s): Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity by Michael P. Levine". *Philosophy* 70/271 (1995), 129-131. <https://doi.org/10.1017/S0031819100042182>
- Hick, John. *Evil and the God of Love*. London: Palgrave Macmillan, 1974.
- Howison, G. H. "Is Modern Science Pantheistic?". *The Journal of Speculative Philosophy* 19/4 (1885), 363-384.
- Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tunçay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995.
- James, William. *A Pluralistic Universe*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1996.
- Journet, Charles. *The Meaning of Evil*. İng. çev. Michael Barry, London: Geoffrey Chapman Ltd., 1963.
- Kamal, Muhammad. "Spinoza and Relativity of Evil in the World". *Open Journal of Philosophy* 8/3 (2018), 145-155. <https://doi.org/10.4236/ojpp.2018.83011>
- Klaas J, Kraay. *God and the Multiverse Scientific, Philosophical and Theological Perspectives*. 177-191. London- New York: Routledge, 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315765204>
- Levine, Michael P. "Pantheism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2012/entries/pantheism/> Erişim 20.05.2020.
- Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity*. London: Routledge, 1994.

- Madden, Edward H. - Peter H. Hare. *Evil and the Concept of God*. Illinois: Charles C. Thomas, 1968.
- Mander, William J. "Pantheism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/pantheism/>. Erişim 19.03.2021.
- Nagasawa, Yujin. "Multiverse Pantheism". *God and the Multiverse Scientific, Philosophical and Theological Perspectives*. ed. Klaas J. Kraay. 177-191. London- New York: Routledge, 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315765204>
- Nejeschleba, Tomáš. "Pantheism, Renaissance". *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*. ed. Marco Sgarbi. 1-4. Dordrecht: Springer, 2018. https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_437-1
- Oppy, Graham. "Mereological Ontological Arguments and Pantheism". *Monist* 80/2 (1997), 320-336. <https://doi.org/10.5840/monist199780218>
- Owen, H. P. *Concept of Deity*. London: Palgrave Macmillan, 1971. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-00093-7>
- Peterson, Michael L. vd. *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
- Reçber, Mehmet Sait. "Ateizm ve Ateistik Deliller". *Din ve Ahlak Felsefesi*. ed. Recep Kılıç. 111-146. Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006.
- Richter, Burton. "Theory in Particle Physics: Theological Speculation versus Practical Knowledge". *Physics Today* 59/10 (2006), 8-9. <https://doi.org/10.1063/1.2387062>
- Rubenstein, Mary-Jane. *Pantheologies: Gods, Worlds, Monsters*. New York: Columbia University Press: 2018. <https://doi.org/10.7312/rube18946>
- Spinoza, Benedictus. "Ethics". *Spinoza: Complete Works*. İng. çev. Samuel Shirley. Cambridge: Hackett, 2002.
- Mektuplar*. çev. Emine Ayhan. Ankara: Dost Yayınları, 2014.
- Spigge, Timothy L. S. "Pantheism". *The Monist* 80/2 (1997), 191-197. <https://doi.org/10.5840/monist199780210>
- Swinburne, Richard. "Natural Evil". *American Philosophical Quarterly* 15/4 (1978), 295-301.
- Swinburne, Richard. "Is There A God?". *Oxford: Oxford University Press*, 1996.
- Thomson, J. Radford. "Pantheism". *A Dictionary Philosophy in the Words of Philosophers*. ed. J. Radford. Thomson, 281-287. London: Reeves And Turner, 1887.
- Wallace, Gerald. "The Problems of Moral and Physical Evil". *Philosophy* 46/178 (1971), 295-301. <https://doi.org/10.1017/S0031819100016995>
- Weidenbaum, Jonathan. "Why I am Not a Pantheist (Nor a Panentheist): Metaphysics, Totalization, and the Cosmos". <http://www.metanexus.net/essay/why-i-am-not-pantheistnor-panentheist>. Erişim 09.11.2021.
- Werner, Charles. *Kötülük Problemi*. çev. Sedat Umran. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.